

9. Даль Р. Полиархия, плюрализм и пространство / Р. Даль // Вопросы философии. – 1994. – № 3. – С. 37 – 48
10. Линдблом Ч. Политика и рынки. Политико-экономические системы мира / Ч. Линдблом. – М.: Институт комплексных стратегических исследований, 2005. – 448 с.
11. Даль Р. О демократии / Р. Даль. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 208 с.
12. Гудвин-Джилл Г. С. „Свободные и справедливые выборы. Международное законодательство и практика” [Электронный ресурс] / Г. С. Джилл. – Режим доступа: http://democracy.ru/library/articles/1998-18_r1-r41/index.html
13. Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами / Ф. Закария. – М.: Ладомир, 2004. – 326 с.
14. Карозерс Т. Ошибка теорий поэтапной демократизации / Т. Карозерс // Pro et Contra. – 2007. – № 1. – С. 85–102.
15. Бітнем Д. Головні принципи та показники демократичного аудиту / Д. Бітнем // Визначення і вимірювання демократії / за ред. Д. Бітема. – Львів: Літопис, 2005. – С. 42–67.
16. Сейвард М. Теорія демократії і показники демократизації / М. Сейвард // Визначення і вимірювання демократії / за ред. Д. Бітема. – Львів: Літопис, 2005. – С. 15–41.

УДК 321.1:323

Авксентьев А.О.

Харківський національний
університет імені Каразіна

НЕОПАТРИМОНІАЛІЗМ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА ПРАКТИЧНЕ ВТІЛЕННЯ У ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМАХ

Стаття містить аналіз неопатримоніалізму як теоретичного концепту та його практичного втілення в деяких політичних режимах. Актуальність дослідження пов'язана зі специфікою пострадянських та, зокрема, українського, політичних режимів, які можуть бути проаналізовані в категоріях неопатримоніалізму, що пояснює низку суспільно-політичних феноменів (корупція, трайбалізм, клієнталізм та ін.) краще, ніж класичні теорії модернізації та інші орієнтовані на західний політичний процес концепції.

Ключові слова: влада, традиційне панування, неопатримоніалізм, патронажно-клієнтарні відносини, неформальні інститути, неопатримоніальні політичні режими.

Авксентьев А. А.

НЕОПАТРИМОНИАЛИЗМ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ПРАКТИЧЕСКОЕ ВОПЛОЩЕНИЕ В ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕЖИМАХ

Статья содержит анализ неопатримониализма как теоретического концепта и его практического воплощения в некоторых политических режимах. Актуальность исследования связана со спецификой постсоветских и, в частности, украинского, политических режимов, которые могут быть проанализированы в категориях неопатримониализма, объясняющего ряд общественно-политических феноменов (коррупция, трайбализм, клиентализм и др.) лучше, чем классические теории модернизации и другие, ориентированные на западный политический процесс концепции.

Ключевые слова: власть, традиционное господство, неопатримониализм, патронажно-клиентарные отношения, неформальные институты, неопатримониальные политические режимы.

Avksentyev A.

NEOPATRIMONIALISM: THEORETICO-METODOLOGICAL BASES AND PRACTICAL REALIZATION IN POLITICAL REGIMES

The article contains the analysis of neopatrimonialism as theoretical concept and its practical realization in some political regimes. The actuality of the research is connected with the specifics of Post-Soviet, and particularly of Ukrainian political regimes, which can be analyzed in categories of neopatrimonialism explaining a range of socio-political phenomena (corruption, tribalism, clientelism and others) better than in classic modernization theory and others oriented to western political process conception.

Key words: power, traditional authority, neopatrimonialism, patron-client relationship, neopatrimonial political regimes.

Актуальність теми пов'язана з впливом неформальних інститутів, традицій, патронажно-клієнтарних стосунків на політичні процеси в більшості країн світу. Рівень цього впливу в країнах „не-західного світу”, до яких відносяться і пострадянські держави, дозволяє аналізувати специфіку політичного режиму в категоріях неопатримоніалізму. Унікальні поєднання формальних демократичних інститутів з неформальними спричиняють у кожній державі різний ефект, проте саме неопатримоніальний підхід дозволяє пояснити, чому демократія в різних країнах має своє втілення, чому в „не-західних” країнах трайбалізм, корупція, клієнтаризм, кланократія поширені набагато більше, ніж у сучасних країнах Західної Європи та США.

Об'єктом дослідження виступає неопатримоніалізм як теоретичний концепт та його практичне втілення у політичних режимах „не-західних” країн. Предмет дослідження – інституціональні особливості неопатримоніальних режимів, патримоніальне розуміння влади, взаємодія неформальних „традиційних” та формальних „сучасних” інститутів у політичному процесі. Мета роботи – дослідити практичне втілення неопатримоніального розуміння влади в політичних режимах „не-західного” світу, спираючись на аналіз теоретико-методологічних засад концепції неопатримоніалізму.

Теоретичні засади неопатримоніальної теорії слід шукати в трактовках феномена „влади”, одного з ключових в політичній науці, через співвідношення з яким пояснюються інші категорії та поняття. Наприклад, свобода як непідвладність, політика (в констеляції „politics”) як боротьба за владу, політика (в розумінні

„policy”) як реалізація влади, держава як монопольний суб'єкт легітимної політичної влади на певній території, політичний режим як характер державної влади, тощо. Проте в контексті неопатримоніальних досліджень першочергового значення набуває розуміння влади її реальними носіями, суб'єктами. Ця „філософія влади” може бути умовно розділена на два типи, які розкриваються відповідно через концепцію „суспільного договору” та альтернативні теорії виникнення держави і суверена як носія верховної політичної влади. Ідея „суспільного договору” полягає в тому (і найкраще вона розкрита в класичних роботах Томаса Гоббса „Левіафан або матерія, форма і влада держави церковної та громадської” та Жан-Жака Руссо „Про суспільний договір”), що люди обмінюють частку своєї свободи на безпеку, виходячи зі стану „війни всіх проти всіх”, шляхом договору наділяючи суверена легітимною владою. Не дивлячись на різницю між більш абсолютистським варіантом Гоббса і більш ліберальною моделлю Руссо, влада в концепції суспільного договору надається суверену певною спільністю людей. Альтернативна ж версія полягає в тому, що ця „війна всіх проти всіх” закінчується не компромісом, а перемогою когось, хто захоплює владу завдяки власним здібностям та заслугам. Потім створюється право як механізм утримання цієї влади; варто послатися на Мішеля Фуко, який підкреслював саме цей аспект права: „Система права та судова влада є постійними носіями панування, різноманітних технічних форм підпорядкування. Право не стільки встановлює законність, скільки приводить у дію різні процедури підпорядкування” [1, с. 43]. Таким чином,

влада не надається спільнотою, а здобувається власноруч, і це породжує зовсім інше трактування відповідальності та повноважень, інше, патримоніальне, розуміння „влади-власності”.

Одним із перших патримоніальне розуміння влади описав німецький філософ Людвіг фон Галлер у роботі „Реставрація науки про державу”. Визначення, яке Галлер дає владі, наголошує на її „недемократичній природі” (в тому сенсі, що вона походить не від „demos”) – влада розуміється не як делеговане народом повноваження, а як історичне здобуте правителем право [2, с. 152]. У такому разі не може бути різниці між державною казною та особистими доходами повелителя, функції держави виростають з власного господарства правителя і взагалі, вся держава розуміється як велике за масштабом, але приватне володіння повелителя. У цілях ефективного управління своєю державою суверен повинен спиратися на аристократію та духовенство, може вводити цензуру, підвищувати податки і все, що вважає за потрібне (Галлер розробляє цілу теорію „життя держави”, яку називає „макробіотика”). Що стосується системи протидії проти надмірної експлуатації та свавілля правителя, то вона досить специфічна та докорінно відрізняється від демократичного принципу розділу гілок-функцій влади. На думку Галлера, є лише два стримуючих фактора – власний інтерес суверена „не дратувати надмірно” підданих та божі заповіді. Галлер залишає право на повстання для народу, за умови нехтування правителем божими заповідями, проте якщо винести за дужки етично-релігійний вимір і розвивати його теорію до крайньої точки, то можна дійти висновку, що окрім економічної вигоди суверена, його владу ніщо не може стримувати.

Посилаючись на Галлера, інший провідний німецький дослідник Макс Вебер пропонує більш детальний аналіз патримоніального панування, доповнюючи ним свою типологію легітимного панування (традиційний, харизматичний, раціонально-бюрократичний типи). Патримоніалізм – це різновид традиційного панування, в якому традиційність володарювання доповнюється виникненням особистого адміністративного та воєнного апарату управління (на відміну від інших видів, наприклад, патріархального та геронтократичного). Інші відмінності від патріархальних традиційних устроїв полягають у такому: члени спільноти з „товаришів” перетворюються на „підданих”,

право – на власне право правителя, влада опирається не лише на святість традиції, а й на особисту охорону – патримоніальне військо. Специфіка будь-якого традиційного володарювання, на думку Вебера, в тому, що воно обмежується традицією, проте дозволяє свавілля правителя в тих сферах, які традиція оминула мовчанням. Там, де ці традиційні обмеження мінімальні, виникає крайня форма патримоніалізму – султанізм [3].

Інший полярний тип патримоніалізму – станове панування – описується Вебером так: „Становим пануванням слід називати такі форми патримоніального володарювання, за яких управлінський апарат привласнює певні владні володарські повноваження разом із відповідними економічними можливостями” [3, с. 154]. Станове панування скорочує можливості повелителя вільно обирати склад адміністративного апарату, та дозволяє присвоєння деякими членами апарату посадових позицій, матеріальних ресурсів, повноважень щодо розподілення благ. Це присвоєння може ґрунтуватися на оренді, залозі, продажу, привілеях від пана, присвоєнні організованою групою та переговорах з правителем, або „ленному жалуванні”. Важливою ознакою патримоніалізму є правління як функція особистості володаря: тобто якщо в герантократичному чи патріархальному устрої правління здійснюється від імені групи, за патримоніального порядку володарювання постає як чисте приватне право правителя.

Вебер також аналізує положення патримоніального слуги, тобто члену управлінського апарату правителя. У будь-якому традиційному устрої члени апарату (на відміну від раціонально-бюрократичного панування) не отримують постійної платні за свою працю, тому задля свого забезпечення вони можуть шукати такі варіанти: „годуватися” з хазяйського столу; отримувати матеріальне забезпечення (зазвичай натуральне) із запасів правителя; отримувати землю за свою службу; присвоювати будь-які можливості отримання доходів з певної території (у вигляді ренти, різноманітних податків і зборів); отримувати „ленне” (феодальне) жалування. При переході від першого варіанту (годування з хазяйського столу та фактичного членства у домогосподарстві володаря) до наступних можливе створення своєї сім’ї, яка за своєю структурою буде виглядати як проекція сім’ї правителя. Вебер наголошує на тому, що в

чистому вигляді і патримоніальне, і станове-патримоніальне панування розглядає усі владні повноваження як присвоєні економічні можливості. Політичні (а, скоріше, юридичні) права постають лише інструментами для збільшення економічної вигоди правителя.

Власне, тема патримоніального панування не мала б такої актуальності, якби обмежувалась минулим етапом розвитку людських спільнот; навпаки – особливий інтерес викликають унікальні поєднання в кожному окремому суспільстві „традиційних” і „сучасних” елементів. Під нововведеним в 70-х роках ХХ сторіччя терміном „неопатримоніалізм” варто розуміти певну форму організації, в якій стосунки патримоніального типу співіснують з політико-адміністративною системою, що формально ґрунтується на раціонально-легальних засадах [4].

У 1968 році Гюнтер Рот фактично відкриває „друге дихання” концепту патримоніалізму, звертаючи увагу на занадто нерозбірливе використання терміну „харизма”, яким пояснювалося все те, що не підлягало під категорії раціонально-бюрократичного панування. Рот пропонує звернутися до третього виділеного Максом Вебером типу панування – традиційного, а саме, до його патримоніального різновиду. Рот виділяє два типи патримоніалізму – „дореволюційний” (характерний для суто традиційних держав, де у підданих є віра в надприродність правителя) і режим „особистого правління” (притаманний деяким сучасним країнам). Автор зазначає, що багато з нинішніх держав не є державами в повному розумінні, і скоріше є приватними інструментами тих, хто в силах панувати. Складність процесу державотворення, конструювання єдиної політичної нації, політико-культурна гетерогенність – усе це призводить до появи і укорінення режиму особистого правління. Цей режим намагається стабілізувати власне становище шляхом розбудови цілої мережі патримоніальних васалів на місцях, в результаті відтворюється традиційний патримоніальний тип володарювання, змішаний з суто формальними, декоративними сучасними демократичними інститутами [5]. Після опублікованої в журналі „World Politics” статті Гюнтера Рота на початку 70-х років ХХ ст. спостерігається справжній сплеск інтересу до феномену патримоніалізму, характерні елементи якого починають помічатися у сучасних режимах.

К. Легг та Р. Лемаршан, розвиваючи теорію Рота щодо патримоніальних режимів особистого правління, дійшли висновку, що патримоніальний режим не можна ототожнювати з феодальним, а також варто виокремлювати дві його форми – традиційну та модернізовану. Г. Бієнен підкреслює стан „замкнутого кола”, в якому опинилися країни третього світу та наздоганяючої модернізації: через слабкий державний фінансовий апарат крупні власники знаходять можливості оминати оподаткування, а бюджет наповнюється лише завдяки аграрному сектору та малим власникам, що не дозволяє державі завершити модернізацію і стати сильнішою [6].

Шляхи та варіанти взаємодії неформальних та формальних інститутів стають головною дослідницькою проблемою, їхньому аналізу, починаючи з 70-х років і фактичного занепаду „класичних теорій модернізації”, приділяється все більше уваги. Проте, саме задля запобігання втрати поняттям своєї аналітичної цінності й специфіки, варто чітко сформулювати, що саме розуміти під неформальними інститутами. Одне з найкращих визначень належить дослідницькому тандему Гретхен Хелмке та Стівена Левітські: „Неформальні інститути – це прийняті у суспільстві, зазвичай неписані правила, які створюються, стають відомими, та насаджуються поза офіційно санкціонованих каналів” [7, с. 118]. Від формальних інститутів вони відрізняються саме неофіційним характером, який, у свою чергу, може бути наслідком міжнародного неприйняття та осудження певних унікальних практик. Неформальні інститути слід відрізняти від мало-ефективних інститутів, від неформальних організацій, традиційних елементів культури чи поведінкових закономірностей. Ключова відмінність, яка надає саме інституціональний характер, це можливість певних санкцій у разі неприйнятного варіанту поведінки (санкцій у вигляді суспільного засудження, а не державного примусу). Тобто неформальні інститути – це не лише спільні цінності, але й спільні очікування певної моделі поведінки та її можливих наслідків. Взагалі, причин виникнення неформальних інститутів може бути декілька: по-перше, неефективність формальних інститутів, по-друге, вони можуть слугувати певним „запасним варіантом” у разі неможливості здійснення завдання в рамках офіційних практик, по-третє, неформальні інститути виникають для

досягнення певної мети, яка осуджується суспільством (або, як вже було зазначено, міжнародною спільнотою) і прийняття алгоритму досягнення на законодавчому рівні могло б негативно відобразитись на іміджі держави. Варто зазначити, що неформальні інститути виникають як „зверху-вниз”, так і децентралізовано.

Як і інші структури, неформальні інститути можуть еволюціонувати, найчастіше через зміни у формальних інститутах, зміни в системі цінностей певної спільноти або ж зміни „status quo” у внутрішньому чи зовнішньому політичному контексті. Хелмке і Левитські виділяють класифікацію неформальних інститутів за їх характером взаємодії з формальними; до типології відносяться 4 варіанти – додаткові, аккомадаційні (які суперечать духу, але не букві закону), конкурентні та неформальні інститути, що заміщають малоефективні офіційні [7]. Приклади неформальних інститутів завжди унікальні і пов’язані з конкретним типом суспільства, проте подібні механізми часто відтворюються в різних країнах. Наприклад, тривалий час у другій половині XX століття в Мексиці, не дивлячись на наявність усіх демократичних процедур, функціонував принцип „dezado” („великого пальця”), який дозволяв діючому правителю обирати собі наступника. Власне, та ж сама традиція спостерігається і в ряді сучасних пострадянських режимів. А в прогресивній та розвинутій Японії існує неформальний інститут „амакударі” („небесне походження”), який передбачає отримання в якості нагороди вищими державними чиновниками посад у приватних корпораціях після виходу на пенсію. У Чилі, яка за конституцією вважається „супер-президентською” республікою з максимальною централізацією та концентрацією влади в руках президента, неформальні інститути, навпаки, обмежують офіційну одноосібну владу.

У пострадянських республіках вплив неформальних інститутів клієнталізму, патронажу, корупції на політичний та суспільний процес дозволяє говорити про неопатримоніальний характер режиму, розгляд специфіки якого вбачається вкрай актуальним дослідницьким завданням. Власне, почати слід з визначення проблеми, яка стоїть перед пострадянськими режимами: цю проблему краще за інших сформулював німецький соціолог та політичний філософ Клаус Оффе. На думку Оффе, перед пострадянськими країнами

постає „дилема одночасності”, яка полягає в необхідності проведення трьох ключових трансформацій не послідовно, як це було в Західній Європі, а синхронно, до того ж у значно коротші строки. Трансформації, про які йдеться, це перехід від імперської будови до національних держав, від планової економіки до ринкової, а також від однопартійності до багатопартійності [8].

Авторитетний вітчизняний дослідник Олександр Фісун саме в незавершеності розбудови національної держави та раціонально-бюрократичної системи вбачає причину розвитку пострадянських режимів у напрямі неопатримоніалізму, а не демократії. Серед основних характеристик неопатримоніальної моделі в країнах колишнього Радянського Союзу можна виділити такі:

- формування класу орієнтованих на отримання ренти „політичних підприємців”, котрі для вирішення своїх економічних завдань використовують політичні можливості об’єднання влади та власності;
- приватне використання державно-адміністративних ресурсів, у першу чергу силової та фіскальної функцій держави, з метою тиску на економічних і політичних конкурентів;
- ключова роль патронажно-клієнтарних відносин та зв’язків в структуруванні політико-економічного процесу;
- виникнення класу „неопатримоніальної бюрократії” на клановій основі [2].

На специфіку інституціонального дизайну пострадянських країн (щоправда, на прикладі Росії, проте це рівною мірою стосується й сучасної України) звертає увагу Генрі Хейл. Роль демократичних інститутів нівелюється функціонуванням підконтрольних президенту субститутів, які створюються „для допомоги”, але фактично перебирають на себе повноваження (приклади – адміністрація президента, РНБО тощо). Останні тенденції в діях української влади підкреслюють подібність процесу такої трансформації до російського аналогу. Функції парламенту як законодавчої ініціативи перебирає на себе Кабмін, функції ЗМІ – масові закриті опитування та дослідження, функції уряду – Адміністрація президента, адміністрації місцевої влади і територіальних громад – обрані президентом губернатори, тощо.

Хейл підкреслює, що в Росії (а це стосується повною мірою й України) немає політичних партій в західному розумінні, є

лише „електоральні проекти”. На „електоральному ринку” „квзіпартії” виступають у ролі продавця певних послуг, покупцем яких є кандидат [9]. Продовжуючи розгляд в рамках ринкової теорії, варто зазначити, що в неопатримоніальних режимах на політичному ринку існують стосунки „партія,-„кандидат” (місце в системі розподілу ресурсів в обмін на фінансову підтримку), а не „партія”-„виборці” (програма й конкретні дії в обмін на голос).

Натомість роль партій виконують бізнес-структури (в російському варіанті це державні корпорації): вони мають власні ЗМІ, центри соціологічних досліджень, беруть участь в виборах, лобіюють власні інтереси у владних колах. Олександр Фісун, говорячи про партійність у неопатримоніальних режимах, зазначає: „Не партії контролюють формування та функціонування уряду й інших державних органів, а, навпаки, правляча влада направляє та контролює діяльність партій і інших суспільних організацій, перетворюючи їх на придаток державного апарату, політичні агентства при неопатримоніальній бюрократії. При цьому партійні органи перетворюються на деякі різновиди державної адміністрації, а партійна бюрократія ніби розчиняється у бюрократії державній” [2, с. 171]. Саме викривлена сутність представництва та лише номінальні функції парламенту не дозволяють більшості неопатримоніальних режимів зробити перший крок назустріч демократії. Більше того, повернення до президентсько-парламентської республіки в Україні та фактичне скорочення важелів впливу законодавчої (власне, як і судової) влади на виконавчу спричиняє рух зовсім в протилежному напрямі.

Можна зробити висновок, що саме неопатримоніальна система координат є оптимальною теоретико-методологічною базою для дослідження „не-західних” політичних режимів. Помилково приписувати патримоніальні тенденції лише режимам „не-західного” світу – специфічні неформальні утворення та правила взаємодіють з формальними інститутами у всіх країнах, тому наголошуючи на неопатримоніальному характері політичного режиму, ми лише констатуємо відносно більший ступінь впливу традиційних і

неформалізованих практик на політичний процес. З іншого боку, важко не погодитися з зауваженням сучасного дослідника цієї проблематики Робіна Теобальда, який застерігав від надто розширеного розуміння неопатримоніалізму: „Патримоніалізм використовується для пояснення політичних взаємозв’язків практично у будь-якому типі суспільства; він стає у певному сенсі всеосяжним поняттям, якому загрожує втрата власної аналітичної ефективності” [6, с. 175]. Необхідно знайти правильне співвідношення між категорією „неопатримоніального режиму” та наявністю певних традиційних механізмів впливу на політику в сучасності. Стосовно українського політичного режиму варто зазначити, що нав’язана дискурсом дихотомія „демократія”-„автократія” не є первинною та ключовою для розуміння трансформацій і реформ в державі. Видається, що набагато важливішим та першочерговим є загальносуспільний перехід від патримоніального до республіканського розуміння держави як „спільної справи”, без якого демократія як така неможлива.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы / М. Фуко. – М.: Прогресс, 2004. – 426 с.
2. Фисун А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации/ А.А.Фисун. – Харьков: Константа, 2006. – 352 с.
3. Вебер М. Традиционное господство / М. Вебер // Прогнозис. – 2007. – № 2. – С. 150–165.
4. Clapham C. Third World Politics / C. Clapham. – Madison: University Press, 1985. – 456 p.
5. Roth G. Personal Ruleship, Patrimonialism, and Empire Building in the New States /G. Roth // World Politics. – 1968. – Vol. 20. – № 2. – P. 194–206.
6. Теобальд Р. Патримониализм / Р. Теобальд // Прогнозис. – 2007. – №2(10). – С. 166–176.
7. Хелмке Г. Неформальные институты и сравнительная политика: основные направления исследований / Г. Хелмке, С. Левитски // Прогнозис. – 2007. – №2(10). – С. 117–131.
8. Оффе К. Дилемма одновременности: демократизация и рыночная экономика в Восточной Европе / К. Оффе // Полис. – 2006. – №2. – С. 56–72.
9. Hale H. Why not Parties in Russia? Democracy, Federalism, and the State / H. Hale. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 263 p.